

JAHON TILSHUNOSLIGIDA OMONIMLAR TADQIQI VA NAZARIY ASOSLARI

Rajabov Feruz Umarqulovich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) QarMII akademik litseyi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Bu maqolada jahon tilshunosligida omonimlar tadqiqi va nazariy asoslari ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.*

Kalit so'zlar: *omonimiya, kolleksion muammo, Hind-Yevropa, polisemiya, omonimizatsiyasi.*

Bir xil nomdagi so'zlarning fenomeni qadimgi faylasuflar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular mutlaqo bir xil bo'lmagan narsalarning bir xil nomlanishi faktini qayd etishgan. Uzoq vaqt davomida omonimiyaga tasodifiy hodisa sifatida qaralgan, ushbu hodisaga alohida e'tibor berilmagan. Masalan, S.I.Ojegov etimologik omonimiyani "tarixiy hodisa masalasi", bu "lingvistik emas, balki kolleksion muammo"¹ deb ta'kidlagan. V.I.Abayev, shuningdek, polisemiya bilan farqli o'laroq, omonimiya sof tasodif deb hisoblagan, bunga sabab yangi obyekt yoki hodisani nomlashda odatiy inson fikri, ifodasi, yangi narsani tasvirlashga urinishning yo'qligidir. "Polisemiyaning kognitiv qiziqishi juda katta. Omonimiyaning kognitiv qiziqishi katta ahamiyatga emasdir"², - deydi olim. Omonimiyaning paydo bo'lishining qonuniyati va tasodifiyligi haqidagi masalasi juda murakkabdir. Ma'lumki, ko'plab omonimlar tasodifiy holatlar tufayli paydo bo'lgan, ammo omonimiya dunyoning aksariyat tillarida mavjud bo'lib, bu esa lingvistik hodisaning qonuniyatlarining mavjudligini ko'rsatadi. S.Ullmann birinchilardan bo'lib omonimiya haqida universal til sifatida fikr yuritdi. Uning fikricha, omonimiya mutlaq universal emas, chunki dunyoda omonimlar bo'lmagan tillarni topish mumkin va ularsiz "bunday til yanada samarali aloqa vositasi bo'lardi"³, omonimiya statistik universaldir, ya'ni nisbiy, chunki dunyoning aksariyat tillarida omonimlar mavjuddir. L.V.Malaxovskiy "tilda omonimlarning mavjudligi tilning tabiati bilan bog'liq va uning qo'llanishi aloqa

¹ Ожегов С. И. Выступление на дискуссии по вопросам омонимии / С. И. Ожегов // Лексикографический сборник. – М., 1960. – Вып. 4. – С. 70.

² Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1957. – № 3. – С. 40.

³ Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – 1970. – Вып. 5. – С.270.

vositasi sifatida ishlash sharoitlari bilan belgilanadi"⁴ deb hisoblaydi va omonimiya tilning tabiiy rivojlanishining qonuniy natijasini o'zida namoyon etadi va shu bilan birga mutlaqo lingvistik universaldir.

J.Zipf va A.Martinelarning ta'kidlashicha, tilda omonimiya (va polisemiyaning) paydo bo'lishi ishora qiluvchi belgilarning yetishmasligi yoki "eng kam o'rinishlar" qonunining natijasi bilan, ya'ni iqtisodiyot va aqliy va jismoniy faoliyat to'g'risidagi qonun bilan asoslangan bo'lishi mumkin⁵. Shuni e'tiborga olishimiz kerakki, tadqiqotchilarni taxminiga ko'ra bir xil til omillari ham omonimiya, ham polisemiyaning paydo bo'lishiga sababchidirlar. E.Sepir shunday yozadi: "Hech bir til har bir aniq g'oyani mustaqil so'z yoki aniq element bilan ifoda etish holatida bo'lmagan. Tajribaning konkretligi cheksizdir, eng boy tilning manbalari esa qat'iy cheklangan"⁶. K.Baldinger va E.Buissans ushbu hodisani ko'rib chiqib, inson xotirasining cheklangan hajmiga ishora qilmoqdalar⁷. "Xotirada ko'rsatilganlar soniga teng bo'lgan belgilar sonini saqlab qolish qiyin bo'lar edi va omonimizatsiya semik printsiptni qo'llashni yumshatuvchi vositasidir", ya'ni tilda teng miqdordagi belgi va belgilardan foydalanish tendentsiyalari⁸. F.I.Mauler E.Buissans bilan "belgi sonining ko'payishi ob'ektiv ravishda istalmagan, chunki bu inson xotirasining haddan tashqari yuklanishiga tahdid soladi" degan fikrga qo'shiladi., shuningdek, u: "omonimiya – bu eng kam o'rinishlar qonunining namoyon bo'lishining o'ziga xos shaklidir... va tilning zarur va muqarrar atributidir"⁹, deb qo'shimcha qiladi. Biroq zamonaviy dunyoda o'z ona tilidan tashqari yana ikki yoki uchta chet tilini biladigan ko'plab odamlarning mavjudligi haqiqati shuni ko'rsatadiki, inson xotirasi resurslari tugamaydi va uning imkoniyatlaridan maksimal darajada hali foydalanilmagan.

Hozirgi vaqtda omonimiya boshqa shunga o'xshash hodisalarga qaraganda ancha kam o'rganilgan, masalan, polisemiya; omonimlar va omonimik seriyalarning yagona tasnifi kabi omonimiyaning universal ta'rifi ham mavjud emasdir. Omonimiya bilan bog'liq bo'lgan muammolar yechimining ishlab

⁴ Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховский. – М.: Либроком, 2009. – С.10.

⁵ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях: Проблемы диахрон. фонологии / А. Мартине; пер. с фр. А. А. Зализняка. – М.: Изд-во иностр. лит, 1960. – С.1260; Zipf G. K. Human behavior and the principle of least effort: an introduction to human ecology / G. K. Zipf. – Cambridge; Massachusetts: Addison-Wesley Press, 1949. – 573 p.

⁶ Сепир Э. Язык. (Введение в изучение речи) / Э. Сепир. – М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. –с.65.

⁷ Baldinger K. Die semasiologie: Versuch eines überblicks. Vorträge und schriften. / K. Baldinger. – Berlin: Deutsche akademie der wissenschaften zu Berlin, 1957. – p.25

⁸ Buysens E. Linguistique historique: Homonymie, stylistique, semantique, changements phonetiques / E. Buysens. – Bruxelles: Presses universitaires de Bruxelles, 1965. – p 85.

⁹ Маулер Ф. И. Грамматическая омонимия в современном английском языке / Ф. И. Маулер. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. –с.12.

chiqilmaganligiga qaramay, bunday hodisa ba'zan tinglovchiga (nutqni qabul qiluvchiga) ma'ruzachini to'g'ri tushunishga xalaqit beradigan to'siq bo'lib, ma'ruzachining o'zi uchun qiyinchiliklar tug'diradi¹⁰. Omonimiya chet tilini o'rganishni ham murakkablashtiradi. Masalan, jumalarning ma'nosini tushunish yoki ularni tarjima qilishda muammolar mavjud, chunki o'rganishning dastlabki bosqichida talabalar so'zni bitta aniq ma'no bilan bog'lashga odatlanib qolishadi, omonimning ma'nosi esa asosan kontekstga asoslangan holda talqin etiladi. Shuni qo'shimcha qilamizki, omonimiya hodisasi talabalar uchun yangi bo'lib qoladi, chunki ona tili darslarida u deyarli o'zining tizimida ko'rib chiqilmaydi. Omonimiya avtomatlashtirilgan (kompyuterli) tarjima jarayonida ham kam bo'lmagan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. "Google" avtomatlashtirilgan tarjimonidan tasodifan olingan hazil inglizcha «The cat had two kittens – one white and one black» iborasi "mushukning ikkita mushukchasi bor edi: biri oq va biri afroamerikalik" deb tarjima qilinganida ma'lum bo'lgan. Shubhasiz, avtomatlashtirilgan tarjima har doim ham kontekst mavjud bo'lganda ham omonimlardan qaysi birini tanlashni aniq aniqlay olmaydi. Omonimlar leksikograflar uchun ham qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki omonimlarni aniqlashning yagona usuli hali mavjud emas. Leksikograflar ko'pincha bir xil so'zlar bo'yicha fikrlarning to'g'ri kelmasligiga duch kelishadi, natijada lug'atlarda ularning ma'nolarini ifodalashning noaniqligi mavjud bo'ladi. Ushbu muammo chastota lug'atlarini tuzuvchilarda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi: leksikani statistik o'rganishda hisoblash birligi uchun nimani olish kerakligi – so'zning tashqi shakli yoki uning leksik ma'nosi haqida savol tug'iladi. Qayd etilgan muammo omonimlarni til birligi sifatida aniqlash muammosi bilan chambarchas bog'liqir. L.V.Malaxovskiy shunday yozadi: "Omonimiya – bu ifoda rejasi va til mazmuni rejasining noizomorfik emasligi faktidan bevosita kelib chiqadigan hodisa", bu hodisani chetlab o'tish mumkin emasligini ta'kidlaydi, chunki "ifoda rejasi shakli va mazmuni o'rtasidagi bog'liqlik muammosi barcha tilshunoslar uchun umumiydir"¹¹. Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, omonimiya tilning foydali tarkibiy qismidir, chunki bu hodisa tufayli til shakllari soni kamayadi. Masalan, E.Buissans omonimiya "ma'ruzachilarga foyda keltiradi"¹² deb hisoblaydi va F.Maulerning fikricha, omonimiya tilning ixchamligiga hissa qo'shadi va bu ijobiy

¹⁰ Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховский. – М.: Либроком, 2009. – С.45.

¹¹ Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховский. – М.: Либроком, 2009. – С.3.

¹² Buysens E. Linguistique historique: Homonymie, stylistique, semantique, changements phonetiques / E. Buysens. – Bruxelles: Presses universitaires de Bruxelles, 1965. – p.86.

hodisadir¹³. Ammo shuni yodda tutish kerakki, bunday “ixchamlikka ifoda rejasi birliklarining noaniqligini oshirish, ya’ni tilning kod xususiyatlarining yomonlashishi tufayli erishiladi”¹⁴. Shunday qilib, ba`zi tadqiqotchilarning fikriga ko`ra, omonimlar faqatgina to`siq bo`layotgan, matnlarni tushunish va idrok etish jarayoni sekinlashadi.

Omonimlar tushunish jarayoniga deyarli ta`sir qilmaydilar, degan fikr bor, chunki ular har doim vaziyat va kontekst bilan chegaralanadi va qabul qiluvchiga muallif (ma`ruzachi) qaysi omonimlarni nazarda tutganligini aniqlashga yordam beradilar. Psixolingvistik eksperimental tadqiqotlar mavjud bo`lib, mavzularga (keyingi o`rinlarda) ikki tomonlama talqin qilishga imkon beradigan so`zlardan iborat bo`lgan jumlar taqdim etilganda, reaksiya vaqti sezilarli darajada oshadi. U yoki bu tilning omonimlari bilan to`yinganlik darajasi har xildir. Taxminan yuz yil oldin, L.A.Bulaxovskiy til fonetikasining rivojlanish tabiati uning omonimlarga nisbatan bag`rikenglik darajasiga katta ta`sir ko`rsatishini yozgan¹⁵. Bir qator olimlarning fikriga ko`ra Janubiy-Sharqiy Osiyo tillarida, Hind-Evropa guruhining tillari bilan taqqoslaganda, omonimlar bilan tilning haddan tashqari yuklanish darajasi shunchalik katta bo`lganidan, o`zaro tushunishda tahdid paydo bo`ldi.

Sharq tillaridagi omonimlarning mavjudligi olimlarning ovora bo`lish darajasi, ayniqsa, radio va televizion eshittirishlarning tarqalishi bilan bog`liqligida namoyon bo`ldi. Yozuvda osongina ajralib turadigan omonimlar eshitish bilan tushunishda katta to`siqqa duch keldi. Shu munosabat bilan 1934-yilda Yaponiyada eng yirik tilshunoslardan iborat maxsus komissiya tuzildi, ushbu komissiya taqdim etiladigan matnlarni “takomillashtirish” ustida ishlardi, suhandonga matn tushunarli bo`lishi bo`yicha tavsiyalar berardi va bunday matn gazeta matnidan qanday farq qilishi kerakligini aniqlab berardi. Gaplarni gazetalardagi matnga nisbatan qisqaroq qilish, omonimlari bo`lgan qiyin tushunadigan so`zlarni chetlab o`tish tavsiya qilingan. 1940-yil noyabrdan 1944-yil yanvargacha diktorlar uchun 2000 ta eshitib tushunish qiyin bo`lgan so`zlarni almashtirish bo`yicha tavsiyalar berilgan qo`llanma yaratildi, u ko`p marotaba qayta nashr etildi va “qiyin so`zlar va iboralar” (omonimlar) ni tushunarli so`zlar bilan almashtirishning 5200 ta holatini o`z ichiga olgan “Nango ikaeshu” lug`atiga aylandi. Bugungi kunda Yaponiya televideniyesidagi yangiliklarda asosiy va

¹³ Маулер Ф. И. Грамматическая омонимия в современном английском языке / Ф. И. Маулер. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. –136 с.

¹⁴ Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. В. Малаховский. – М.: Либроком, 2009. – С.24.

¹⁵ Булаховский Л. А. Из жизни омонимов / Л. А. Булаховский // Русская речь. – 1928. – Вып. 3. – С. 47-60.

tushunishga qiyin bo'lgan ma'lumotlarga hamroh bo'lgan subtitrlardan foydalaniladi.

Shunday qilib, agar jumlada omonim so'zi bo'lsa va uni qabul qiluvchiga tanib olish oson bo'lsa, unda omonim nutqni idrok etishga xalaqit bermaydi, ammo agar jumladagi boshqa kalit so'zlar ham omonim bo'lsa va tanib olish uchun kontekstga muhtoj bo'lsa, unda jumlaning tushunish qiyinlashadi yoki imkonsiz bo'ladi. Shuning uchun, ko'rinishidan, tilning omonimlar bilan to'yinganligining ma'lum bir chegarasi mavjud bo'lib, tilda so'z birikmalarining omonimizatsiyasi sezilmaydi, ammo agar bu chegara engib o'tilsa, u sezilarli bo'ladi. Tillarning omonimlar bilan to'yinganlik hajmi har bir til uchun individualdir. Uni, xususan, ingliz tili uchun hisoblab chiqish uchun ko'p urinishlar qilingan¹⁶, shu bilan birga, bunday hisob-kitoblar ma'lum bir tilda omonimlar soni to'g'risida xulosa chiqarish uchun asos bo'lishi, shuningdek, bir tilning so'z boyligini boshqasi bilan omonimlashtirishni taqqoslash uchun omonimlarni hisoblashning yagona tizimini, shuningdek, omonimlarni aniqlash va tasniflashning yagona usuli. ishlab chiqish kerak bo'ldi.

¹⁶ Костюченко Ю. П. Количество и место омонимов в современном английском языке: дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Ю. П. Костюченко. – Харьков, 1954. – 132 с.; Шайкевич А. Я. Источники лексической омонимии в германских языках: дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / А. Я. Шайкевич. – М., 1962. – 287 с.